

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 592, 600, 607, 612, 613, 615; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 33, 38, 40, 173, 243, 259; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), bk. İndeks; İbn Fazlân *Seyahatnâmesi* (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 20, 25-26, 30-32, 96, 105-106, 112, 131, 184, 190, 192, 194, 199-200; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 127 vd.; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 121-122; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 284-289, 325; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîh* (nşr. Halîl Hatîb Rehber), Tahran 1368 hş., II, 458-467, 481-482, 485-486, 489-495; III, 1097-1112, 1123-1125, ayrıca bk. İndeks; Bekrî, *Mu'cem*, I, 515; Nizâmî-i Arûzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Muhammed-i Kazvîni), Leiden 1327/1909, s. 78, 112, 119, 184, 188, 193, 196, 235-236, 241, 243, 245, 248, 250, ayrıca bk. İndeks; Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 193-195; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ateş), I, 23, 135, 165, 195; II, 280, 336, 340, 345, 357, 360, 363, 368, 432; *Ahbârü'd-devletî's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 4, 12, 19, 22, 28, 36, 37, 67, 72, 105, 114, 115, 135, 137-138; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 452-455; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Ne-sevî, *Siret-i Celâleddin-i Mingburnî* (trc. Anonim, nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1344 hş./1965, bk. İndeks; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 117, 149, 162, 167, 183, 211, 222, 244, 250, 251, 269, 271; Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, I, 298-317; Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ* (Öztürk), I, 12, 108, 144, 145, 148; II, 163, 179, 194; III, 48, 171; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 525-527, ayrıca bk. İndeks; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 52, 170, 200, 211, 229, 231, 358, 367; Zeki Velidi Togan, *Horezm Kültürü Vesikaları I: Horezmce Tercüme Mukaddimat al-adab*, İstanbul 1951; a.mlf., "Hârizm", *İA*, V/1, s. 240-257; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosseğügen und Hôrazmşâhs: 1038-1231*, Wiesbaden 1964; *L'ouvrage de Seyfi Çelebi, historien ottoman du XVIe siècle* (ed. J. Matuz), Paris 1968, s. 137; Hind Hüseyin Tâhâ, *el-Edebü'l-Ârabi fi iklimi Hârizm*, Bağdad 1396/1976; a.mlf., "el-Hâdâretü'l-Ârabiyye-tü'l-İslâmiyye fi iklimi Hârizm", *el-Mevrid*, V/2, Bağdad 1976, s. 11-22; Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, Karachi 1978; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: İkinci İmparatorluk Devri*, Ankara 1984, II, bk. İndeks; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1989, s. 133, 141, 145-149, 151, 153, 154, 158-159; Afâf Seyyid Sabra, *et-Târîhu's-siyâsî li'd-devletî'l-Hârizmiyye*, Kahire 1407/1987; Barthold, *Türkiye*, s. 153-169; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara 1991, s. 2, 7-8, 13, 15, 18, 45, 56, 58, 66, 69, 70, 72, 89, 94, 95, 104, 105, 130, 136, 140, 144-145; Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Ankara 1993; *ABr.: Ana Yıllık* (1993), s. 698; Muhammed Nazım, "Me'mûnîler", *İA*, VII, 701; C. E. Bosworth, "*Khwarazm*", *EP* (İng.), IV, 1060-1065; a.mlf., "*Âl-e Afrîğ*", *Elr*, I, 743-744; a.mlf., "*Chorasmia*", a.e., V, 516-517; Abdülkerim Özyayın, "Altuntaş el-Hâcib", *DİA*, II, 547-548.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

HÂRİZMÎ, Ebû Bekir

(أبو بكر الخوارزمي)

Ebû Bekr Cemâlüddin Muhammed
b. Abbâs et-Taberî el-Hârizmî
(ö. 383/993)

Arap edip ve şairi.

323 (935) yılında Hârizm'de doğdu. Babası Hârizmli, annesi Taberistanlı olup meşhur tarihçi İbn Cerîr et-Taberî dayısıdır. Bu sebeple Ebû Bekir, Taberistan ve Hârizm kelimelerinden oluşturulan Taberhâzî veya Taberhazmî nisbeleriyle de anılır. Tahsil maksadıyla genç yaşta Hârizm'den ayrıldı; önce Bağdat'a, ardından Halep'e giderek Hamdânî Emîri Seyfûddeve'nin himayesine girdi. Buradaki âlimlerin ve sanat adamlarının desteğiyle kendini yetiştirdi. Daha sonra tekrar doğuya dönerek Buhara'da Sâmanî Veziri Ebû Ali Bel'amî ile dostluk kurmaya çalıştı, ancak beklediği ilgiyi göremeyince oradan ayrılarak veziri hicvetti. Nişâbur'da, Mikâlî ailesinin reisi Emîr Ebû Nasr Ahmed b. Ali başta olmak üzere şehrin ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kurdu. Buradan Sicistan'a giderek Vali Ebû'l-Hüseyin Tâhir b. Muhammed'in sohbet meclisinde bulunup ona kasideler yazdıysa da bir süre sonra kendisini hicvetmesi üzerine uzun müddet hapiste kaldı. Bu sırada Ebû Nasr el-Mikâlî'ye Arap şiirinin şaheserlerinden sayılan uzun bir kaside yazarak kendisinden ayrıldığına pişman olduğunu bildirdi ve yardımını istedi (Seâlibî, IV, 234-235; Ahmed Emîn Mustafa, s. 20-21). Onun aracılığıyla hapisten çıkınca Taberistan'a gitti; ancak orada da umduğunu bulamayarak Nişâbur'a döndü. Nişâbur'da da fazla kalamadı ve İsfahan'a giderek önce Büveyhî Veziri Sâhib b. Abbâd ile, ardından onun vasisiyle Şiraz'da Büveyhî Hükümdarı Adudüddeve ile dostluk kurup her ikisinin himayesine mazhar oldu. Adudüddeve'den çok ilgi gören Ebû Bekir el-Hârizmî, bir ara Şiraz'dan Nişâbur'a gitmek üzere yola çıktıysa da geri döndü; bunu farkeden Adudüddeve, kendisine aynı olarak yapılan yardımdan başka bir de maaş bağladı. Daha önce bir kaleyi fethi sırasındaki başarısını terennüm ettiği İsfahan Büveyhî Emîri Müeyyidüddeve'nin vefatı üzerine ona bir mersiye yazdı. Tekrar Nişâbur'a dönerek elde ettiği servetle şehirde büyük bir arazi aldı.

İyiliklerini gördüğü için Büveyhîler'e karşı bağlılık gösteren Hârizmî, o sırada

Sâmanîler'in idaresi altındaki Nişâbur'da Sâmanî emîriyle Vezir Ebû'l-Hasan el-Utbî'yi hicvetti; bunun üzerine Utbî onun hapse atılıp mallarının müsadere edilmesini ve dilinin kesilmesini emretti. Ancak mallarını teslim etmek üzere muhafızlarla birlikte evine götürüldüğü esnada Cürcân'a kaçtı. O sırada Cürcân'da bulunan Büveyhî veziri ve aynı zamanda edip olan Sâhib b. Abbâd kendisine yakın alâka gösterdi; fakat yine de Hârizmî'nin hiciv oklarına hedef olmaktan kurtulamadı. Sonraları İbn Abbâd Hârizmî'nin ölüm haberini alınca onu bir şiirinde nankörlükle suçlayacaktır. Vezir Ebû'l-Hasan el-Utbî'nin öldürülmesinden sonra yerine geçen ve Hârizmî'nin hayranlarından olan Ebû'l-Hüseyin el-Müzenî onu Nişâbur'a çağırarak mallarının kendisine iadesini sağladı. Hârizmî de ömrünün geri kalan kısmını burada ders vererek, ilim ve edebiyatla meşgul olarak huzur içinde geçirdi. Ancak son bir iki yılda Bedüzzaman el-Hemedânî ile yaptığı münazara ve mektuplaşmaların onu hayli üzdüğü ve yıprattığı anlaşılmaktadır. Aralarında devlet adamlarının da bulunduğu bazı kimseler, şöretinin zirvesindeki Hârizmî'yi kıskanarak Bedüzzaman'la olan rekabeti alevlendirmek istediler. Söz sanatını çok iyi bilen genç, kabiliyetli ve heyecanlı Bedüzzaman da böyle bir rekabete ve Hârizmî'yi zirveden düşürüp onun yerine geçmeye hazırdı. Nişâbur ileri gelenleri bu iki edip arasında bir münazara düzenlediler. 382 (992) yılında yapılan, her iki tarafın dinî ve edebî ilimlerle dil, mantık, gramer ve aruz alanlarındaki güçlerini gösterdiği bu münazarada Bedüzzaman galip ilân edildi (münazara ile ilgili yazma bir nüsha için bk. Âtîf Efendi Ktp., nr. 2272). Hârizmî çok geçmeden zihnî bir rahatsızlığa yakalandı. Rakipleri Hemedânî'ye yazdıkları mektuplarda sevinçlerini ifade ettiler; ancak Hemedânî bu tavrı hoş karşılamadığı gibi ona şifalar diledi; vefatından sonra da onun için mersiye yazdı (Ahmed Emîn Mustafa, s. 52-53). Kremer'e göre, Hemedânî'nin bu münazaradan sonra itibar kazandığı kesin olmakla birlikte Hârizmî'ye galip geldiği şüphelidir (*İA*, V/1, s. 425-426). Hârizmî 383 yılı Ramazanında (Kasım 993) Nişâbur'da vefat etti.

Üstün zekâsı, kuvvetli hâfızası, derin ilmi ve güçlü şahsiyetiyle başta devlet adamları olmak üzere herkesin saygısını kazanarak edebiyatta devrine damgasını vuran Ebû Bekir el-Hârizmî, başarılarıyla övünmesi ve dinî vecibeleri fazla umursamaması gibi kusurları yanında

sert ve kırıcı mizacı dolayısıyla düzensiz bir hayat yaşamış, önce methettiği kimseleri daha sonra hicvettiğinden gözden düşüp şehir şehir dolaşmak zorunda kalmıştır (Ahmed Emîn Mustafa, s. 43-44). Nitekim hemşehrisi şair Ebû Saîd Ahmed b. Şüheyb el-Hârizmî, bir şiirinde onun dostluğunun ancak sabahtan akşama kadar sürdüğünü ifade etmiştir (İbn Hallikân, IV, 34). Hârizmî Arap dili ve şiirinde otorite sayılması, ensâb ve ahbârı iyi bilmesi, hâfızasında pek çok şiir bulunması yanında sürekli gezdiği için devlet adamları ve tanınmış şahsiyetlerle yakın ilişki kurmuş, böylece hem şöhret hem de servet sahibi olmuş, fakat devlet hizmetinde görev almamıştır.

Şiirlerinde Şîa'yı övmesine bakarak onun Şîi olduğunu söyleyenler varsa da bu durum iktidardaki Büveyhî emirlerinin Şîi olmasından kaynaklanmıştır. Nitekim daha sonra rakibi Bedüzzaman el-Hemedânî gibi kendisi de Şîa'yı tenkit eden şiirler yazmıştır (Ahmed Emîn Mustafa, s. 38-39).

Hârizmî'nin hikmetli sözlerle süslediği şiirleri medih, hiciv, mersiye, gazel ve tasvir gibi klasik şiirin başlıca konularını ihtiva eder. Birçok toplumsal, kültürel ve tarihî olay hakkında bilgi ihtiva etmesi açısından onun şiirleri ayrı bir önem taşır. Çeşitli edebî sanatlarla süslediği şiirlerinde tazminlere geniş yer vermiştir. Seâlibî, tazminlerinde kullandığı beyit ve mısraları şiirlerine en güzel şekilde yerleştirdiği için onu övmekte, fakat bazı dil ve üslup hatalarına da işaret etmektedir (Yetîmetü'd-dehr, IV, 212, 222). Bunun yanında şiirlerinde eski şairlerden, özellikle Mütenebbî'den intihaller yaptığı da görülmektedir (Yûsuf el-Bedîî, s. 275-276; Ahmed Emîn Mustafa, s. 144). Taz-

minde gösterdiği başarıda hâfızasında çok şiir bulunmasının önemli rolü vardır. Nitekim Errecân'da Sâhib b. Abbâd'ın huzuruna girmek için izin istediğinde, kendisine ezberinde 20.000 beyit bulunmayan şairlerin huzura kabul edilmediği söylenince Hârizmî, bu miktarın erkek şairlere ait şiirleri mi yoksa kadın şairlere ait şiirleri mi kapsadığını sormuş, bunu duyan Sâhib b. Abbâd gelen kimsenin Ebû Bekir el-Hârizmî olması gerektiğini söylemiştir (İbn Hallikân, IV, 33).

Hârizmî'nin şöhreti şiirlerinden çok nesirle yazılmış risâlelerine dayanır. Hârizmî, IV. (X.) yüzyılda Büveyhî Veziri Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd tarafından başlatılıp Sâhib b. Abbâd, Ebû İshak es-Sâbî ve Bedüzzaman el-Hemedânî gibi ediplerle zirveye ulaşan ve seci esasına dayanan sanatlı nesir (mensur şiir) üslûbunun en büyük temsilcilerinden biridir. Onun akıcı ve zarif bir üslûpla yazdığı, garip kelimelere ve bedîî sanatlarla fazla yer vermediği risâleleri daha kendisi hayatta iken çok rağbet görmüştür (*Resâ'ilü Ebî Bekr el-Hârizmî*, s. 131, 140, 221). Sayıları 150'yi geçen, hemen hepsini dost ve arkadaşlarına, devlet adamlarına yazdığı bu mektuplar Hârizmî'nin çeşitli konulardaki düşüncelerini, şahsî ilişkilerini, akide ve üslûbunu yansıtan çok önemli malzemelerdir. Bunlarda ayrıca dönemin tarihî ve içtimai hadiselerine dair bilgiler yer almaktadır.

Risâleler tebrik, tâziye, hasta dostlarına sağlık temennileri, kendisine kasideler sunan öğrencilerine cevaplar, kendisini ihmal eden dostlarına serzeniş, vergilerin ağırlığı ve tahsildarlardan şikâyet gibi konuları ihtiva eder. Bazı risâlelerinde kendisinden övgüyle söz eden Hârizmî devlet hizmetinde görev almadığı için

siyasetten uzak kalmış, dolayısıyla dönemin siyasî olaylarına temas etmemiş; ancak Hz. Ali taraftarlarının Hz. Osman'dan Abbâsî hilâfetine kadar uğradıkları takibattan söz etmiştir (Safedî, III, 194). Şiirler'e yazdığı risâlede Emevîler'i, Abbâsîler'i ve bunların valileriyle destekçilerini, hatta minberlerde onlara dua eden hatipleri ağır bir dille eleştirmiştir. Hellmut Ritter, Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki bir yazmaya (Veliyyüddin Efendi, nr. 2640/2) atıfta bulunarak makâme türünün Bedüzzaman el-Hemedânî'den önce Hârizmî ile başladığına ihtimal veriyorsa da bu doğru değildir. Zira yazmada "makâmâtü Hârizmî" ifadesi geçmekle birlikte burada Hemedânî'nin, Hârizmî ile aralarında geçen edebî münazaraya ve onun şiirine dair makâmesi kastedilmektedir.

Nazım ve nesirde üslûp sahibi bir sanatkar olan Hârizmî aynı zamanda bir ensâb ve Arap dili âlimidir. Nitekim Sâhib b. Abbâd'ın huzurunda uygun olmayan bir kıyafetle yer alınca orada bulunan âlim ve şairler onunla alay etmişler ve içlerinden birinin, "Bu köpek de kim?" diye sorması üzerine Hârizmî, "Köpek, köpeğin yirmi ismini bilmeyendir" diyerek onlara köpeğin isimlerini saymıştır (Sem'ânî, II, 408).

Hârizmî hakkında Ahmed Emîn Mustafa (*Ebû Bekr el-Hârizmî: hayâtühü ve edebühü*, Kahire 1985) ve İbrâhim Muhammed ed-Düd'ün (*Ebû Bekr el-Hârizmî: hayâtühü ve şîrühü*, Kahire 1985) kaleme aldığı müstakil çalışmaların yanında Âiz Sa'd Saîd el-Hârisî (*Ebû Bekr el-Hârizmî: hayâtühü ve edebühü*, Câmiatü Ümmi'l-kurâ eş-Şerfa el-Lugatü'l-Arabiyye, Mekke 1398) ve Mahmûd Sâlih ed-Dumûr (*Ebû Bekr el-Hârizmî: hayâtühü ve edebühü*, Câmiatü Bağdâd Külliyyetü'l-âdâb, Bağdad, ts.) tarafından yüksek lisans çalışmaları yapılmıştır.

Eserleri. 1. *Resâ'il* (*Dîvânü'r-resâ'il*). Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eser Kahire (1277, 1279, 1312), İstanbul (1297) ve Bombay'da (1301) basılmış olup son olarak Nesîb Vehîbe el-Hâzin tarafından ilmî neşri yapılmıştır (Beyrut 1970). Nişâbur'daki Şîi cemaatine yazdığı bir risâlesi de Sâdik Âine Vend tarafından şerh ve tahkik edilerek yayımlanmıştır (*Şerhu Risâleti Ebî Bekr el-Hârizmî ilâ cemâ'ati's-Şîa bi-Nisâbur*, Beyrut 1405/1985). 2. *Dîvân* (Kahire 1903).

Müfidü'l-ulûm ve mübidü'l-hümûm adlı bir eserle (Kahire 1310, 1323, 1331,

Ebû Bekir
Hârizmî'nin
Resâ'il adlı
eserinin
ilk ve son
sayfası
(Millet Ktp.,
Fezylullah
Efendi,
nr. 1604)

1353; Dimaşk 1323) onun bir bölümü olan *el-Mekârim ve'l-mefâhîr* (Kahire 1354/1935) adlı risâle Ebû Bekir el-Hârizmî'ye nisbet edilerek defalarca neşredilmişse de M. Abdülkâdir Atâ eserin Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni'ye (ö. 682/1283) ait olduğunu ispat etmiş ve dört yazma nüshasına dayanarak ilmi neşrini yapmıştır (Beyrut 1405/1985). *Resmü'l-ma'mûr mine'l-bilâd, Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî ve Kitâbü'l-Cemhere* Hârizmî'nin bugün mevcut olmayan eserlerinden bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Resâ'ilü Ebi Bekr el-Hârizmî (nşr. Nesîb Vehîbe el-Hâzin), Beyrut 1970; Seâlibî, *Yetime-tü'd-dehr*, IV, 212, 222-277; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), II, 408-409; Ukberî, *et-Tibyân* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), Beyrut 1397/1978, I, 21, 78; Yâkût, *Mu'cemû'l-üdeba'*, II, 173-183; a.mlf., *Mu'cemû'l-büldân*, I, 57; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 179; a.mlf., *el-Lübâb*, I, 367; İbn Halikân, *Vefeyât*, IV, 33-35; Zekerîyyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Müfîdû'l-ülûm ve mübidû'l-hümûm* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1405/1985, nâşirin mukaddimesi, s. 3-8; Safedî, *el-Vâfi* (nşr. H. Ritter), Tahran 1381/1961, III, 191-196; Yâfîi, *Mir'âtü'l-cenân*, II, 416-417; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 125; A'yânü's-Şi'a, IX, 377-379; Keşfü'z-zunûn, I, 770, 902; II, 1409; Yûsuf el-Bedîi, *eş-Şubhu'l-münbî* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dârü'l-Maârif), s. 34-51, 269, 275-276, 279, 280; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, Beyrut 1979, III, 104-106; Butrus el-Bustânî, *Üdeba'ü'l-'Arab*, Beyrut, ts., II, 377-380; Ahmed el-İskenderî - Mustafa İnânî, *el-Vasîf fi'l-edebi'l-'Arabî ve târîhih*, Kahire 1916, s. 213-214; *Hediiyetü'l-'arîfin*, II, 57; M. Zâki Mubârek, *La prose arabe au IVe siècle de l'hégire*, Paris 1931, s. 156-170; Zirikî, *el-A'lâm*, VII, 52; C. Zeydân, *Âdâb* (Dayf), II, 274; Kehhâle, *Mu'cemû'l-mu'ellifin*, X, 120; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-edeb*, V, 598-600; a.mlf., *el-Fen ve mezâhibühâ fi'n-neşrî'l-'Arabî*, Kahire 1960, s. 230-238; Sezgin, *GAS*, II, 635-636; Ömer Feruh, *Târîhu'l-edeb*, II, 544-548; Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Şi'a*, Beyrut 1981, s. 87-88; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, Beyrut 1983, I, 22-23; Brockelmann, *GAL* (Ar.), II, 111; M. Kürd Ali, *Künûzü'l-ecdâd*, Dimaşk 1404/1984, s. 180-186; Ahmed Emîn Mustafa, *Ebû Bekr el-Hârizmî: hayâtühû ve edebühû*, Kahire 1985; Reşîd Yûsuf Atallah, *Târîhu'l-âdâbi'l-'Arabîyye* (nşr. Ali Necîb Atvî), Beyrut 1405/1985, I, 314-315; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi târîhi'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut 1986, s. 617, 641; Cezzâr, *Medâhilü'l-mu'ellifin*, I, 455; Sâlihiyye, *el-Mu'cemû's-şâmil*, II, 308-309; Ahmed Hasan Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, Kahire, ts., s. 239-241; Abbas Tâhâ, "Ebû Bekr el-Hârizmî", *ME*, XXXIV (1962), s. 336-339, 528-532; H. Ritter, "Hârizmî", *IA*, V/1, s. 262-263; D. S. Margoliouth, "Hemedânî", a.e., V/1, s. 425-426; Ch. Pellat, "al-Khwarazmî", *EI²* (Ing.), IV, 1069; Meryem Sâdîkî, "Ebû Bekr Hârizmî", *DMBİ*, V, 349-352.

KENAN DEMİRAYAK

HÂRİZMÎ, Muhammed b. Ahmed (محمد بن أحمد الخوارزمي)

Ebû Abdillâh Muhammed
b. Ahmed b. Yûsuf el-Kâtib el-Hârizmî
(ö. 387/997)

Mefâtîhu'l-ülûm
adlı ansiklopedik eseriyle tanınan
İslâm âlimi.

Hayatı hakkında fazla bilgi yoktur; nisbesinden Hârizmî olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Makrîzî'nin onu bu bölgeye nisbet etmeden Belhî şeklinde anmasına dayanarak (*el-Hıta*, I, 258) ailesinin Hârizmî bir kökenden geldiği, kendisinin ise Belh'te doğduğu ileri sürülebilir. Wiedemann, Belhî nisbesinden hareketle Hârizmî'nin Belh'te doğmuş bir Türk olabileceği ihtimalinden söz etmektedir (*IA*, V/1, s. 257). Hârizm, Amuderya'nın aşağı kesiminden Aral gölünün güneyine kadar uzanan bölge, Belh ise Kuzey Afganistan'da bulunan bir şehirdir. Buna göre Hârizmî'nin, Amuderya'nın hayli ötesindeki Türk kesimlerini de içine alan ve İran'ın bütün kuzeydoğusunu kaplayan coğrafyaya ait bir şahsiyet olduğu söylenebilir (Bosworth, *ISIS*, LIV/175, s. 100). Hârizmî bilinen tek eseri *Mefâtîhu'l-ülûm'u*, IX-X. yüzyıllarda Horasan ve Mâverâünnehir'de hüküm süren Sâmânîler'in ilim adamlarını seven, onları koruyan ünlü başveziri Ebû'l-Hasan Ubeydullah b. Ahmed el-Utbî'ye ithaf etmiştir. Utbî 977 yılında vezârete geldiğine göre kitap da o yıllarda yazılmış olmalıdır. Hârizmî'nin ölüm tarihini Kâtib Çelebi 387 (997) olarak tesbit etmiş (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1756) ve modern araştırmacılar arasında bu tarih yaygın kabul görmüştür.

Gerek taşıdığı Kâtib lakabından, gerekse eserinde verdiği Sâmânî idarî teşkilâtına dair ayrıntılı bilgilerden Hârizmî'nin üst düzey bürokratlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Nûh b. Mansûr'un (976-997) Buhara'daki sarayında uzun süre devlet hizmetinde bulunmuştur. Esasen Hârizmî'nin bizzat açıkladığı üzere *Mefâtîhu'l-ülûm'un* hedeflediği okuyucu kitlesi, lügat ilminin tek başına iyi bir öğrenim görmeye yetmeyeceğini kavramış ediplerin yanı sıra, çeşitli bilgi ve becerileri kazanma hususundaki ihtiyaçları göz ardı edilemez olan değişik devlet kademelerinde görevli kâtiplerdir (s. 14). Bir bakıma Hârizmî, kâtiplerin idarî işleri görünken ihtiyaç du-

yacakları teknik terimleri açıklayan küçük bir ansiklopedi hazırlamak istemiştir. O dönemde iyi bir kâtibin yalnızca dinî ve edebî dallara vukufu yeterli değildi; bürokrasiyi ilgilendirdiği kadarıyla kamu yönetimi, maliye, bayındırlık ve mühendisliğe ait temel bilgilere duyulan ihtiyaç, bir kâtibin çeşitli inanç akımlarından tarihe, fıkıhtan astronomiye, tıptan mekaniğe kadar bütün akfî ilimlere ait ansiklopedik seviyede bir birikime sahip olmasını gerektiriyordu (Bosworth, *ISIS*, LIV/175, s. 98-99). Böyle bir ihtiyaca cevap verme amacıyla yazılmış olan *Mefâtîhu'l-ülûm*, müellifinin devlet kademelerindeki tecrübesini ve ansiklopedik çaptaki birikimini açıkça yansıtmaktadır.

Hocaları gibi öğrencileri hakkında da bilgi bulunmadığı için Hârizmî'yi bir ekole bağlamak mümkün değildir. Eserinin bütününden çağının edebî, nakfî ve akfî ilimleri hakkında geniş bilgi sahibi olduğu anlaşılmakta ve bu bilgileri bir ölçüde kendi kendini yetiştirmek suretiyle edindiği sezilmektedir. Ancak kaynaklarını nâdiren verdiği için ilmî birikiminin bibliyografik boyutunu tesbit etmek zordur. Buna rağmen Arapça ve Farsça'yı çok iyi bilmesinin dışında söz konusu ilimlere ait Grekçe ve Süryânice terminolojiyi rahatlıkla kullanmasından ve bu ilimleri tasnif etmekte gösterdiği başarıdan İslâm dünyasına çeviri yoluyla girmiş temel eserleri de tanıdığı, dolayısıyla Doğu'ya ve Batı'ya ait geniş bir literatüre hâkim olduğu söylenebilir.

Her ne kadar *Mefâtîhu'l-ülûm*, kültürlü bir bürokrat tarafından bilimsel kaygı taşımadan sadece meslektaşlarına pratik bilgiler verme amacıyla kaleme alınmış bir eser ise de gerek dönemin ilim anlayışını yansıtmaması, gerekse o yıllarda kullanılan çeşitli ilimlere ait teknik terimleri ayrıntılı şekilde sunması bakımından önemi büyüktür. Hârizmî'ye göre ilimler iki ana gruba ayrılır. 1. Şeriat ilimleri ve onlarla ilişkili Arabî ilimler. 2. Grekler ve öteki milletlerden alınmış yabancı ilimler (ülûmü'l-acem). Bu temel ayırım esas alınarak *Mefâtîhu'l-ülûm* iki bölüm (makale) halinde telif edilmiştir. Bu ayırımdaki şer'î-Arabî ve acemî terimleri, Hârizmî'nin zihninde kültürel kıstasların ön planda tutulduğunu göstermektedir. Zira ilk grupta yalnız şer'î ilimler değil onların anlaşılması, aktarılması, yayılması ve uygulanmasıyla ilgili Arabî ilimler de ele alınmıştır. Gerçi bu grupta başka mil-